

OSMANLI-SAFEVÎ İLİŞKİLERİ VE TÜRKİSTANLI HACILAR OTTOMAN-SAFAVID RELATIONS AND THE HADJIS OF TURKESTAN

ALAATTİN AKÖZ*

Sorumlu Yazar

BİSSEMBAYEVA LAZZAT AMANDYQQYZY**

Öz

Bu çalışma; İslam'ın beş şartından biri olan hac ibadetini gerçekleştirmek isteyen Türkistanlı hacıların kutsal mekanlara yolculukları, ziyaretleri-ibadetleri ve dönüşleri etrafında şekillenen siyasi nüfuz ve rekabeti Osmanlı-Safevî mücadeleleri bağlamında ele almakta, ayrıca hac ibadetinin kültürel ve ekonomik boyutlarına dikkat çekmektedir.

Osmanlı Devleti'nin siyasi, askerî, iktisadî ve dinî sahada en fazla rekabet ettiği devletin Safevîler olduğu bilinmektedir. Türkistanlı hacıların Şii İslam anlayışını kabul eden Safevîlerin aksine Osmanlılarla aynı Sünnî anlayışı benimsemeleri ve Osmanlı Devleti'ne yakın durmaları nedeniyle iki devlet arasında yaşanan rekabetin parçası haline gelmişlerdir.

Türkistan ile Hicaz bölgesi arasındaki uzaklığın alternatif hac yollarını ortaya çıkardığı, her bir yolun kullanımının siyasi konjonktüre, yol emniyetine, dinsel ve mezhepsel çekişmelere göre değişmesine rağmen en fazla İstanbul üzerinden geçen güzergâh tercih edilmiştir. Bu husus yol emniyetinin yanında tüm Müslümanların hamisi, halife-sultanın buradaki ikametî nedeniyle zamanla hacıyı tamamlayan bir retoriğe dönüşmesiyle ilişkilendirilmiştir.

Konu ile ilgili çalışmalarda iki devlet arasında yaşanan siyasi ve dinî rekabet ile Türkistanlı hacıların yolculukları birbirinden bağımsız başlıklar etrafında ele alınmaktadır. Biz, başta en kısa hac yolu olan İran yerine çok daha uzak İstanbul ve Hindistan güzergâhlarının tercih edilmesini, Türkistanlı hacılara mezhepsel farklılık nedeniyle İran yolunun kapatılmasını, açıldığı zaman da bunlara yönelik bazı sıkıntıların çıkarılmasını, Osmanlı cenahında ise İranlı hacılara yönelik yasaklama ve kısıtlamaları, askerî çatışma dönemlerinde bunların şiddetinin artmasını, Türkistan Hanlıklarıyla Osmanlı yakınlaşmasını hep bu rekabetle ilişkilendirmekteyiz.

Türkistanlı hacıların ibadet maksatlı yolculuklarında, kullandıkları yol güzergâhları ve bu esnada karşılaştıkları zorluk ve kolaylıkların mahiyetini şüphesiz Osmanlı, Safevî, Rus, Babür devletleri ile Türkistan hanlıkları arasında yaşanan siyasi ve dinî rekabet belirlemiştir. En çok tercih edilen kuzey hattını seçen hacılar Buhara, Semerkant, Taşkent, Hive, Hazar Denizi, Astrahan, Kefe ve Özi üzerinden Karadeniz yoluyla İstanbul'a geçmişlerdir. Buradaki hac kervanına katılarak, Osmanlı Devleti'nin himayesine girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hacılara olan ilgisi ve hassasiyeti, dönemin belgelerine de yansımış, kervanlara siyasi ve askerî destek verilmesi, yolda mahsur kalan hacılara malî yardımlar yapılması ve Buhara'dan gelen fakir hacılardan gemi ücreti alınmaması gibi emirler yer almıştır.

Safevîlerle yaşanan rekabetin şiddetinin arttığı dönemlerde Şii hacılara yönelik bazı kısıtlamalara getirilmesine rağmen hacın bunlara yasaklanmaması Osmanlı halife-sultanının sadece Sünnîlerin değil tüm Müslümanların hamisi olma vasfının bir yansımasıdır. Aynı anlayışı Kanuni'nin Necef ve Kerbela'da ehl-i beyt makamlarını ziyaret ettikten sonra buraların

Araştırma Makalesi / Künye: AKÖZ, Alaattin, AMANDYQQYZY, Bissembayeva Lazzat. "Osmanlı-Safevî İlişkileri ve Türkistanlı Hacılar". Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, 115 (Eylül 2025), s. 145-166. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1643841>

* Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, E-mail: aakoz@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3819-1864

** Dr., Kazakh National Women Pedagogical University, E-mail: Lyazzatamandykovna@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3653-7785

bakım ve onarımını yaptırmasında da görmek mümkündür. Bu haliyle Osmanlı sultanı Sünnî-Şîî ayırımı gözetmeksizin tüm Müslümanları kuşatan bir halife imgesini inşa etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Safevî, mezhep, Sünnî, Şîî, Türkistan, hac, Türkistanlı hacılar.

Abstract

This study examines the political influence and rivalry shaped around the pilgrimage of Turkestan hadjis (pilgrims) to the holy places, their visits and prayers, and their return, and draws attention to the cultural and economic dimensions of the pilgrimage in the context of Ottoman-Safavid struggles.

It is known that the Safavids were the state with which the Ottoman Empire competed the most in the political, military, economic and religious fields. Since the pilgrims from Turkestan adopted the same Sunnite understanding as the Ottomans and stood close to the Ottoman Empire, unlike the Safavids who embraced the Shiite understanding of Islam, they became a part of the rivalry between the two states.

Although the distance between Turkestan and the Hijaz region created alternative pilgrimage routes and the use of each route changed according to the political conjuncture, road safety, religious and sectarian conflicts, the route through Istanbul was preferred the most. In addition to road safety, this was associated with the fact that the caliph-sultan, the patron of all Muslims, was residing there, which in time turned into a rhetoric that complemented the pilgrimage.

In studies on the subject, the political and religious competition between the two states and the journeys of Turkestan pilgrims are discussed under independent headings. We associate the preference for the much more distant routes of Istanbul and India instead of the shortest pilgrimage route of Iran, the closure of the Iranian route to Turkestan pilgrims due to sectarian differences, and when the Iranian route was opened to Turkestan pilgrims, the prohibitions and restrictions on Iranian pilgrims on the Ottoman side, the increase in their severity during periods of military conflict, and the Ottoman rapprochement with the Turkestan Khanates with this rivalry.

The political and religious rivalry between the Ottoman, Safavid, Russian, Mughal states and the Turkestan khanates undoubtedly determined the routes that Turkestan pilgrims traveled and the nature of the difficulties and conveniences they encountered along the way. The pilgrims who chose the most preferred northern route traveled to Istanbul via Bukhara, Samarkand, Tashkent, Khiva, the Caspian Sea, Astrakhan, Kefe and the Black Sea via Özi. By joining the pilgrimage caravan here, they came under the protection of the Ottoman Empire. The Ottoman State's interest and sensitivity towards the pilgrims in the region was reflected in the documents of the period, and there were orders such as providing political and military support to the caravans, providing financial aid to pilgrims stranded on the road, and not charging ship fees from poor pilgrims coming from Bukhara.

Although some restrictions were imposed on Shiite pilgrims during the periods when the rivalry with the Safavids intensified, the fact that the pilgrimage was not prohibited to them reflects the Ottoman caliph-sultan's characteristic of being the protector of all Muslims, not only Sunnis. It is possible to see the same understanding in Kanuni's visits to the Ahl al-Bayt shrines in Najaf and Karbala and the maintenance and repair of these shrines. In this way, the Ottoman sultan constructed the image of a caliph who encompassed all Muslims, regardless of Sunni-Shia division.

Key Words: Ottoman, Safavid, sect, Sunni, Shia, Turkestan, pilgrimage, pilgrims from Turkestan.

Giriş

Bu makale; İslam'ın beş şartından biri olan hac ibadetini gerçekleştirmek isteyen Türkistanlı hacıların kutsal mekanlara yolculukları, ziyaretleri-ibadetleri ve

dönüşleri etrafında şekillenen siyasî nüfuz ve rekabeti Osmanlı-Safevî mücadeleleri bağlamında ele almakta, ayrıca hac ibadetinin kültürel ve ekonomik boyutlarına dikkat çekmektedir. İbadet maksatlı yolculuklar zor, mesafeli, masraflı, meşakkatli ve pek çok güvenlik riskini barındırmakla birlikte yüzyıllardan beri yapılagelmektedir. Özellikle Türkistanlı hacıların yolculukları buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Türkistan ile Hicaz bölgesi arasındaki mesafe uzunluğu ve doğrudan sınır yerine farklı devletlerin topraklarından geçme zorunluluğu alternatif hac yollarını ortaya çıkarmıştır. Her bir yolun kullanımı siyasî konjonktüre, yol emniyetine, dinsel ve mezhepsel çekişmelere göre değişmesine rağmen en fazla İstanbul üzerinden geçen güzergâh tercih edilmiştir. Bu husus Müslümanların hamisi, halifesi ve sultanının buradaki ikametiyile hac organizasyonlarının başlangıç noktasını teşkil etmesinden kaynaklanmıştır.

Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasî, iktisadî ve dinî sahada en fazla rekabet ettiği devlet ise Safevîlerdir (1501-1736). Kuruluşundan yıkılışına kadar doğudaki bu mücadele devam etmiştir. Safevîlerin Şiî İslam anlayışını benimsemeleri, Osmanlı coğrafyası aleyhine genişlemek istemeleri, bu doğrultuda Anadolu Türkmenlerini isyana teşvik etmeleri, ticaret yolları üzerindeki Osmanlı egemenliğine son verme veya alternatif güzergahlar oluşturma yönündeki gayretleri Osmanlılarla Safevîleri sürekli karşı karşıya getirmiştir. Siyasî hakimiyet ve dinî meşruiyet kavramlarıyla ilişkilendirebileceğimiz bu başlıklara Türkistanlı hacılar meselesini de eklemek mümkündür.

Osmanlı-Safevî ilişkilerine ve Türkistanlıların hac yolculuklarına dair zengin bir literatür mevcuttur. İki devlet arasındaki rekabet temelde iki esasa (siyasî ve dinî) dayandığından bu başlıklar altında çok sayıda araştırmanın yapıldığı bilinmektedir. Emecen (2016), Gündüz (2015), Karamanly (1999), Kırzioğlu (1976), Küpeli (2010) ve Kütükoğlu (1962) meselenin siyasî ve askerî boyutunu, Aydoğmuşoğlu (2011), Bulut (2015), Çelenk (2005) ve Tekindağ ise Safevî Şiiliği, dinî siyaseti ve bu siyasetin dayattığı Sünnî-Şiî karşıtlığı uygulamalarına eğilmişlerdir. Birbirinden bağımsız konu başlıkları gibi duran bu iki husus yukarıda adı geçen çalışmaların hemen hepsinde ortak tema olarak işlenmiştir. Bu nedenle Osmanlı-Safevî rekabeti bağlamında siyasî ve dinî saikleri birbirinden ayırmak mümkün değildir. Öte yandan Erşahin (1999), Güler (2016), Sarıнай (2019) ve Tanieva (2014) Türkistanlı hacıların yolculukları, ziyaret merkezleri, karşılaştıkları sorunlar ve Osmanlı merkezi yönetiminin bunlara yönelik yaklaşımlarını ele almışlardır. Doğan Turay (2019) Osmanlı-Safevî rekabetinin İranlı hacılar üzerindeki tesirine eğilmiş, iki devlet arasındaki rekabet sahasından geçmek durumunda kalan İranlı hacıları çeşitli saldırılardan korumak amacıyla tayin edilen Acem Ağasının çözüm yerine sorunun parçası olduğuna dikkat çekmiş, bütün zorluklara rağmen Şiî hacıların yolculuklarının kesintiye uğramadığını belirtmiştir. Konuyla ilgili bir diğer önemli çalışmanın sahibi ise Faroqi'dir (1995). Faroqi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1618)* adlı incelemesinde; haccı bireysel ve sadece dinî bir ibadet olarak görmek yerine farklı toplumsal kesimler arasındaki etkileşimi güçlendiren, ekonomik hareketliliği arttıran, siyasî otoritenin meşruiyetini pekiştiren bir olgu olarak değerlendirmektedir.

İfade edildiği üzere Osmanlı-Safevî siyasî ve dinî rekabetinin gölgesinde Türkistanlı hacıların konu edildiği müstakil bir çalışma yoktur. Mevcut araştırmalarda mesele kendi içinde birbirinden bağımsız ayrı temalarda işlendiğinden bütüncül bir yaklaşıma gidilememiştir. Biz, başta en kısa hac yolu olan İran yerine çok daha uzak olan İstanbul ve Hindistan güzergahlarının tercih edilmesini; Türkistanlı hacılara mezhepsel farklılık nedeniyle İran yolunun kapatılmasını, açık olduğu zamanlarda

da hacılara yönelik bazı sıkıntıların çıkarılmasını, mütekabiliyet çerçevesinde Osmanlı cenahından Şii hacılarla ilgili kısıtlama ve yasaklamaları hep bu rekabetle ilişkilendirmektedir. Ayrıca, Safevî devletiyle yaşanan siyasî çekişmelere ve Şii hacıların çıkardıkları bazı sıkıntılara rağmen hacın İranlılara yasaklanmamasını kutsal toprakların ve Müslümanların hamisi olan Osmanlıların İslam dünyasındaki dinî ve siyasî meşruiyetleriyle irtibatlandırmaktayız. Buna ilaveten, Osmanlıların Türkistan hacılarına ve hanlıklarına ilgisinin sadece dinî saiklerle değil Don-Volga kanal projesi ve Açe sultanlığına yapılan yardımlarla Doğu-Batı Türklüğünü birleştirmek, Safevîleri ortadan kaldırmak, Basra Körfezi ve Hindistan ticaretini canlandırmak gibi amaçlar taşıdığını düşünmekteyiz.

1. Osmanlı-Safevî İlişkilerinin Dinî Boyutu

Osmanlı-Safevî ilişkileri, kadim medeniyetlerin ve kültürlerin vatanı olan Anadolu ve İran'ın coğrafi komşuluğuyla başlamış, 1501 yılında Şah İsmail'in Safevî Devleti'ni fiilen kurmasıyla yeni bir boyut kazanarak 17. yüzyıl sonlarına kadar şiddetli çatışmalar ve savaşlarla devam etmiştir. Osmanlı-Safevî savaşlarının nedeni olarak İran-Turan ve iki Türk hanedanının çatışması, ticaret yollarının kontrolü gibi farklı sebepler belirtilmekle birlikte yaygın kanaat, Safevîlerin Şii mezhebini devlet ideolojisi haline getirmesine karşılık Osmanlı Devleti'nin de Sünnî İslam'ı devletin resmî ideolojisine dönüştürmesi ve buna bağlı olarak dinî ve mezhepsel karşıtlığın bu savaşlara zemin hazırladığı yönündedir. Dolayısıyla İslam tarihi boyunca etkili olan Sünnîlik-Şiîlik rekabeti, teolojik tartışma boyutundan siyasî boyuta evrilerek fiilî çatışmalar dönemini başlatmıştır (Ocak, 2002, 503).

Safevîlerin Anadolu'daki etkisi, tarikatın kurulduğu ilk dönemlerde başlamış ve Şah İsmail ile birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Şah İsmail, merkez ittihaz ettiği Tebriz ve civarının büyük oranda Sünnî olması sebebiyle bölge halkına güvenmemiş ve büyük bir devlet olmak için ihtiyaç duyduğu insan gücünü sağlamak üzere gözünü Anadolu'ya çevirmiştir. Hicrî 908 (1502-1503) yılında bir mektup göndererek kendisine bağlı sufilerin Erdebil'deki tekkeye gelmelerine izin verilmesini talep etmiş ancak bu isteği II. Bayezid tarafından reddedilmiştir (Solak-zade, 1989, 429). Buna rağmen halifeleri vasıtasıyla Anadolu'nun Bâtınî/heterodoks halkı arasında yaptığı propaganda faaliyetleri konar-göçer Türkmen grupları arasında karşılık bulmuştur.

Şeyh Cüneyd (ö. 1460) ve onun ölümünden sonra yerine geçen Şeyh Haydar¹ zamanından itibaren Erdebil sufilerine taraftar olan Anadolu Kızılbaşları, Şah İsmail'i tanrının mücessem hâli, Hz. Ali'nin yeryüzündeki gölgesi (Bacqué-Grammont, 1991, 206), kayıp imamın naibi, kurtarıcı ve mehdi olarak kabul etmiştir. Şah İsmail'in (ö. 1488) Kızılbaşlara timar ve mevki vaat etmesi de bu bağların güçlenmesinde etkili olmuştur (İbn Kemal, 1985, 43-44; Emecen, 2016, 91-92; Parry, 2008, 838).

II. Bayezid (1481-1512) döneminde Şah İsmail ve halifelerinin Anadolu'daki faaliyetleri yakından takip edilmekle birlikte padişahın ilerlemiş yaşı ve hastalığı, devlet adamlarının kayıtsızlığı, şehzadeler arasındaki çekişmeler ve Şah İsmail'in 1505 yılında gönderdiği elçi ile padişaha teminat vermesi gibi sebeplerle tehdidin

1 Şeyh Haydar'ın farklı dinî görüşlerine karşı en azından fikrî sahada mücadelenin başladığı görülmektedir. Müellifi ve yazıldığı tarih belli olmayan *Risâle Fi Hakki't-Tâifeti'l-Haydariyye* isimli risalede Şeyh Haydar'a dikkat çekilmiş, fikirlerine karşı reddiyede bulunulurken devlet yöneticileri ve toplum bu konuda uyarılmıştır. Risale için bk. Ömer Faruk Teber, "Haydariye Taifesine Yönelik Eleştiriler: "Risâle Fi Hakki't-Tâifeti'l-Haydariyye", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1, 2007, 155-170.

boyutu gözden kaçırılarak bazı Türkmen boylarının başka bölgelere iskân edilmesi (Şahin- Emecen, 1994, 8, 21, 125) gibi basit önlemlerle geçirilmiştir. Yavuz Sultan Selim ise daha şehzadeligi döneminde Şah İsmail'in faaliyetlerine ve sınır boylarındaki gelişmelere karşı kayıtsız kalamamış bu konuda divana arzlar göndermek suretiyle uyarılarda bulunmuştur. Aynı zamanda askerî harekât düzenleyerek İspir ve Bayburt'u ele geçirmiş, Erzincan'ı yağma etmiş yine bu dönemde mezhep baskısı nedeniyle İran'dan kaçan Sünnî grupları sancağına yerleştirmiştir.

II. Bayezid döneminde Safevîlerin etkisiyle Anadolu'da çıkan isyanlar karşısındaki başarısızlıklar Osmanlı saltanatı açısından belirleyici olmuş ve Şehzade Selim, Safevîlere karşı yaptığı akınlarla sivrilerek yeniçerilerin desteğiyle tahta geçmiştir. Osmanlı Devleti, I. Selim'le birlikte, yaşanan Safevî tehlikesi, Mısır ve kutsal toprakların ele geçirilmesi ve buradan gelen Sünnî ulemanın etkisi gibi sebeplerle daha tutucu bir dinî yapıya dönüşmüştür (Hourani, 2013, 269). Geçmiş asırların muteber zümreleri olan heterodoks dervişler ile Horasan erenlerinin yerine medrese ve ulema sınıfı ön plana çıkmıştır.

I. Selim'in iktidarının ilk yıllarında kendi çevresinde kurtarıcı ve Mehdi olarak kabul edilen Şah İsmail'in dinî ideolojisine karşı fetva, reddiye metinleri ve mektuplaşmalar üzerinden Sünnî İslam'ı savunan bir söylem geliştirilmiştir. Şah İsmail, Osmanlı müverrihleri ve alimlerince dinî açıdan şiddetli biçimde eleştirilmiş, hakkında ağır ifadeler kullanılmıştır. Sultan Selim İran seferi öncesinde Sünnî Müslümanlar üzerinde meşruiyetini sağlamak amacıyla İbn Kemal ve Nureddin Sarıgörez gibi âlimlerden fetvalar almıştır. Bu fetvalarda kesin olarak küfr ve irtidada hükmedilen Safevîler ve Şah İsmail ile savaşmanın diğer din düşmanları ile yapılan savaşlar gibi cihat sayılacağı, bunlarla mücadelenin, cemaatlerini dağıtmanın ve katllerinin farz olduğu, mallarının gazilere dağıtılmasının helal, nikahlarının batıl olduğu ifade edilmiştir (Bulut, 2005, 187; Tekindağ, 1967, 54-55; İpşirli, 2009, 151). Reddiye metinleri ise sıcak çatışmaların ve çekişmelerin olduğu dönem ve sonrasında kaleme alınan daha çok propaganda ve meşru kılma amaçlarıyla yazılmıştır. Safevî ideolojisine karşı kullanılan unsurlardan birisi de mektuplardır. Aldığı fetvalarla kendine hareket alanı sağlayan Yavuz, diğer yandan da gönderdiği mektuplarda Şah İsmail'i tövbe etmemesi halinde dinen katledilmesi gereken kişi olarak gösteriyor (Tansel, 1969, 40-41), fetvalardaki ağır suçlamalara atıfla bu zulmü kaldırmak ve Allah'ın emrini yerine getirmek üzere harekete geçtiğini bildiriyordu (Aköz, 2024, 337-356).

Yavuz Sultan Selim döneminde Sünnî İslam'ı savunmaya yönelik söylemler ve te'lifât sadece Şii-Safevîlere veya Şah İsmail'e karşı yürütülen bir devlet politikası veya mücadelesi ile sınırlı kalmamıştır. Fetvalardan sonra geniş çaplı bir teftiş yapılmak suretiyle Anadolu'da Kızılbaşlar kayıt altına alınmış, timarlarına (Bacque-Grammont, 1982-1983, 163-166) ve mallarına el konulmuş ve bir kısmı da katledilmiştir (Tekindağ, 1967, 56). Yanı sıra devletin resmî ideolojisinin esasını oluşturan Sünnî İslam anlayışının Osmanlı toplumunda geniş çevrelere yayılması için politikalar geliştirilmiş, çeşitli metinlerle toplumda dinî hassasiyetin artırılması gayesi güdülmüştür. Bu kapsamda merkezî idare, tebaası ile arasında sağlıklı bir bağ kurmak için devletin resmî ideolojisiyle barışık olan ilmiye sınıfını aracı kılmıştır. Daha Fatih zamanında, 1471 yılı Mayıs-Haziran aylarında, Rum Vilayetine gönderilen bir fermanda; "Namaz dinin direğidir" hadisiyle amel olunmadığı, namazı terk edenler yüzünden mescitlerin harabeye döndüğü belirtilerek, 'namazcı' ismiyle tayin edilen yasakçının namazı terk edenlere dayak ve para cezası vermesi hususunda beylerbeyilerin, kadıların ve subaşların yardımcı olmaları emrediliyordu (Demir,

1984, 46). Yavuz Sultan Selim döneminde tedvin edilen kanunname metninde yer alan “ve dahî bî-namâzı köy be köy mahalle be mahalle teftiş ideler muhkem hakkından gelüb iki ağaca bir akçe cürm alalar” (Yücel-Pulaha, 1995, 35) şeklindeki hükmü de bu kapsamda değerlendirmek gerekir. Tam bu döneme denk gelen 1 Numaralı Üsküdar Şeriyye sicilinin arka kapağında “Mahallelerde olan bî-namâzı beyân eder ki zikr olunur”² şeklindeki kayıt kanun uygulamasının ‘namazcı’ adı verilen yasakçılar tarafından takip edildiğini göstermesi bakımından önemlidir. Aynı konuda Kanuni Sultan Süleyman’ın da fermanının bulunması³ bu uygulamanın artık bir devlet politikası haline geldiğinin göstergesidir.

Yavuz Sultan Selim döneminde Safevîler’e karşı Çaldıran’da (1514) elde edilen zafer ile Osmanlı-Safevî ilişkileri bir süre sakinleşse de Safevîlerin Anadolu Türkmen grupları üzerindeki etkisi ve kışkırtmaları hız kesmeden devam etmiştir. On iki imam Şiîliğini resmî mezhep ilân eden Şah İsmail yeni dinî anlayışa uygun olarak Bahreyn ve Cebel-i Âmil bölgelerinden çok sayıda Şiî ulema getirtmiş (Kevserânî, 1992, 159-166), karşıt görüşte eserler kaleme almış (Güneş, 2020, 17-25), hutbeleri on iki imam adına okutmuş ve ilk üç İslam halifesine lanet ettirmiştir (Bulut, 2015, 24-25,27). Teberrâiler vasıtasıyla cami, sokak ve halkın yoğun olarak bulundukları mahallerde Şiîlere karşı çıkanları lanetlemiş, ezana “Eşhedü Enne Aliyyen Velîyullah” ve “hayye alâ hayri’l-ame!” şeklinde ilavelerde bulunmuş (Şahin, 2012, 46-51), başlangıçta çoğunlukta bulunan Sünnî nüfusu Şiîleştirmiştir (Dalkıran, 1997, 20-25). Sünnî Müslümanlara karşı çok ciddi baskı ve şiddet dönemi başlamış, Sünnîlere ait mezar ve camiler tahrip edilerek karşı çıkanlar öldürülmüştür (Algar, 1976, 142; Gündüz, 2015, 72-75). Yine aynı dönemde Şah İsmail, Sünnî Şirvanşah Ferruh Yesâr’ın üzerine yürümüş ve yapılan savaşta Ferruh Yesâr hayatını kaybetmiştir. Şah İsmail, Bakü ve Şemâhi’yi zaptederek çok sayıda Sünnî’yi katletirmiştir (Aşurbeyli, 2010, 212). Ele geçirdiği ganimeti, Sünnîler ve onlara ait eşyaların pis olduğu gerekçesiyle nehre attırmış, Ferruh Yesâr’ı ‘Yezid soylu’, ordusunu da ‘Yezid ordusu’ olarak vasıflandırmıştır (çelenk, 2005, 135-136).

Şah İsmail’den sonra tahta çıkan Şah Tahmasb (1524-1576) döneminde, önceki kötü uygulamalara⁴ bir kısım yeni kısıtlamalar daha ilave edilmiştir. Yüksek Şiî ulemaya “soyurgal” adı verilen toprak ve ayrıcalıklar tahsis edilip (Lapidus, 2005, 407), Hz. Ali ve İmamiye Şiası mensuplarına vergi indirimi yapılırken, “başkalarını

2 İstanbul Kadı Sicilleri *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521)*, ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları, İstanbul 2008, 434-435.

3 Kanuni Sultan Süleyman’ın 1546 yılı Ağustos sonları-Eylül başlarında Vize kadısına gönderdiği fermana; İbri (?) köyü halkının namazı terk ettikleri, pek çok caminin harabeye yüz tuttuğu, bazı imamların Kur’anı doğru olarak okuyamadıkları, namazın usullerini bilmedikleri ve imamlığa aykırı davranışları olmalarına rağmen imamlık yaptıkları belirtildikten sonra şu önlemlerin alınması emredilmektedir: Tarîk-i salat olanlara tenbih ve tehdit edilip beş vakit namazın kılınması, inat edenlerin şer’ ile haklarından gelinmesi, harap olan mescidlerin mütevellilerine tenbih edilip vakıf gelirleri ile tamir ettirilmesi, vakfı olmayan mescidlerden şehirlerdekinin mahalle halkının köylerdekinin köy halkının tamir ettirmesi, bu hususta arza muhtaç bir nesne olursa merkeze bildirilmesi, imamlığa uygun olmayanların yerlerine layık olanların atanması için merkeze arz edilmesi. Emrin en önemli bölümü, vilayet kadılarının namazı terk edenlerle ilgili bir durum ortaya çıktığı zaman ‘namazcı’ diye bir kişiyi tayin ettiği, bunun reyaya eziyyet olduğu ve ‘namazcı’ diye kimse tayin edilmeyip ferman-ı şerif gereğince emr olunan nesneleri bizzat kadının görüb kimseye şeriata aykırı teaddi ettirilmemesidir. Bk. Demir, “Kanuni Sultan Süleyman’ın”, 47.

4 Kanuni Sultan Süleyman döneminde Şirvan seyyid ve ulemasına yazılan bir hükümde Safevîlerin Şirvan halkına yaptıkları zulmün haberinin alındığı, Safevîleri ortadan kaldırmının “‘aliyye-i şâhâneme vâcib ve lâzım” olduğu bildirilmiştir. Halil Sahillioğlu, *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, 2002), Hüküm No: 453.

sapıklığa sürüklememeleri” ve “batıların küfrüne engel olmak için” Sünnilere ‘Sünnî Vergisi’ ya da ‘Sakal Vergisi’ adı altında yeni vergiler getirilmiştir (Selaniki, 1999, 120; Kırzioğlu, 1971, 83). Yine Tahmasb döneminde İranlı din âlimi, kadılıkudat ve vezirlik görevinde bulunan Mirza Mahdum Şerifi, Sünnî mezhebinin yayma ve tebliğ etme suçlamasıyla hapsedilmiştir. Şerifi, tanıdıklarının vasıtasıyla hapisten çıkmış ve canını kurtarmak için Osmanlı topraklarına kaçmıştır (Stanfield-Johnson, 2024, 549-556). Şah Tahmasb döneminde Şîi te’lifat konusuna da önem verilmiş, Burhaneddin Ali, Rum Suresinin tefsirini Şah Tahmasb’a sunarken, sûfilere ve Sünnîleri tekfir eden *Umdetü’l-makâl* yine bu dönemde te’lif edilmiş, Hayretî, imamların methi ve Şîi düşmanlarının teberrâsı için kırk bin beyit yazmıştır (Yıldız, 2023, 128).

İran tarafında bunlar olurken saltanatının ilk yıllarında Orta Avrupa’daki meselelerle ilgilenmek zorunda kalan Kanuni Sultan Süleyman, 1532 yılında Avusturya ile yapılan barışın ardından ilk İran seferi olan Irakeyn (Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap) seferine çıkmıştır. Irak-ı Arap bölgesi her iki devlet için de siyâsî ve iktisadî açılardan olduğu kadar dinî-ideolojik propaganda için de büyük öneme sahipti. Osmanlılar için Suriye ve Mısır’ın güvenliğinin yanı sıra Kızıldeniz ve Basra Körfezi’nin de ele geçirilmesiyle Hint Okyanusu’na açılmasını kolaylaştıracaktı (Küpeli, 2010, 229). Bölge Uzakdoğu ve Hindistan’dan gelen ticaret yollarının geçiş noktasında bulunması hasebiyle uluslararası ticarete önemi büyüktü. Başta baharat olmak üzere doğu menşeli mallar Baharat Yolu vasıtasıyla önce Basra limanına geliyor, oradan kervanlarla Bağdat ve Halep’e gönderiliyordu (İnalçık-Quaert, 2000, 297-298). Bu transit geçişten elde edilen büyük kazanç her iki devlet için de çok değerliydi.

Irak-ı Arap bölgesinin dinî önemine gelince; Bölge hem Sünnîler hem de Şîiler için tarihi birikimleri itibarıyla büyük öneme sahipti ve her iki devlet için de propaganda vasıtasıydı. Sünnîler için belirtmek gerekirse mesela Bağdat 1258’deki Moğol istilasına kadar Abbasilerin hilafet merkezi olmasının yanı sıra Hanefî mezhebinin kurucusu İmam-ı Âzam Ebû Hanife ile büyük Sünnî mutasavvıf Abdülkadir Geylanî’nin türbelerine de ev sahipliği yapıyordu. Safevîler açısından bakıldığında Irak-ı Arap, askerî bakımdan güçlüyken kazanılıp, zayıfken kaybedilecek herhangi bir bölge değildi. Bağdat ile Basra arasında Şîi nüfusun yoğun olmasından başka Şîi imamların birçoğunun mezarı ile şehitlerin burada bulunması on iki imam Şîası için çok büyük önem arz ediyordu. Hz. Ali’nin mezarının bulunduğu inancından dolayı atabât makamları olarak kabul edilen öncelikle Necef ile Kerbela olmak üzere diğer imamların mezarlarının bulunduğu Kâzımiye, Samarrâ gibi şehirler Şîiler için önemli dinî merkezlerdi ve her yıl binlerce İranlı hacı tarafından ziyaret ediliyordu (Matthee, 2017, 450; Küpeli, 2010, 229).

1533-1535 yılları arasında gerçekleşen Irakeyn seferi boyunca Şah Tahmasb Osmanlıların karşısına hiç çıkmamış, Osmanlı orduları önce Tebriz’i sonra da Bağdat’ı (1534) ele geçirmiştir (Emecen, 1999, 116-117). Bağdat’ta bulunduğu süre içerisinde birçok dinî nitelikli işle meşgul olan Kanunî Sultan Süleyman, öncelikle Şah İsmail tarafından yıktırılan İmam-ı Âzam Ebû Hanife’nin mezarını tamir ettirerek yanına cami ve medrese yaptırmıştır. Abdülkadir Geylanî türbesinin üstünü kubbeyle kapattırmış, Şah İsmail’in başlattığı bir caminin inşaatını tamamlayarak ibadete açmıştır. Ayrıca İmam Musa Kâzım türbesi ile Necef ve Kerbela’daki Ehl-i Beyt makamlarını ziyaret ederek bakımlarını yaptırmış, Hatta Kerbela’ya bir de su kanalı açtırmıştır (Karaçelebizâde, 184-186, Solakzâde, 1989, 487; Uzunçarşılı, 1988, 352; Danişmend, 1971, 173, Küpeli, 2010, 231). Bütün bunların bölge halkını memnun ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kanunî bunları yapmakla hem Sünnîlere hem

de Şiilere kendisinin bütün Müslümanları kuşatan bir hükümdar olduğu mesajını vermiştir.

Şah Tahmasb'tan sonra tahta çıkan II. İsmail (1576-1577) döneminde bir süre Şiî ulema yerine Sünnî bürokrat ve âlimler görevlendirilmiş ise de koyu bir Osmanlı düşmanı ve katı bir Şiî olan Şah I. Abbas (1587-1629) döneminde Sünnîlere uygulanan baskı ve şiddet yine eski halini almış hatta daha da kötüleşmiştir. 16. yüzyılın sonlarında, Sünnîlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde, Şiîliği kabul ettirmek için baskı yapılmış, Sünnîlere iskân siyaseti uygulanarak demografik üstünlüğün Şiîlerin eline geçmesi amacıyla Şirvan, Karabağ ve Kazak bölgelerine Şiî halk göçürülmüştür (Sümer, 1998, 17-19; Aydoğmuşoğlu, 2011, 1331). Sünnî oldukları için Horasan'a sürgüne gönderilen Karamanlı ve Kazak cemaatleri baskılar sebebiyle Şiîliği kabul etmişler ancak İran topraklarının bir bölümü Osmanlı idaresine geçince tekrar Sünnîliğe döndükleri için Safevîler tarafından “dönük” olarak adlandırılmışlardır (Karamanly, 1999, 502-508). Karamanly, Kazak, Kaçar, Sa'adlı, Otuz iki, Pazuki, Alpaut, Hacılar, Şemseddinli, gibi cemaatlere de “dönük” denilmiştir.

Şah Abbas, 1603 yılında Tebriz'i Osmanlılardan geri alınca, teslim olurlarsa canlarına dokunulmayacağına dair söz vermesine rağmen Tebriz'deki Sünnî halkı kılıçtan geçirmekle kalmamış, mallarını yağmalatarak kadın ve çocuklarını da esir almıştır (Nesibli, 2002, 897; Aydoğmuşoğlu, 2011, 1331). Yine aynı tarihte şah Abbas'ın komutanı Karamanlı Zülfikar Han da Nahcivan şehrini geri alınca Osmanlılara yardımcı oldukları gerekçesiyle şehrin Sünnî mahallesinde katliam yapmıştır (Naîmâ, 2007, 270). 1606 yılında Gence'yi ele geçiren Şah Abbas yine aynı gerekçe ile çok sayıda ‘dönük’ü yani Sünnî halkı katletmiştir. Benzeri bir katliam da 1607 yılında Şamahı'da gerçekleşmiş, 1614'de Şirvan, Gence ve Karabağ'ın çok sayıda dönük ailesi Osmanlıya yardım ettikleri gerekçesiyle sürgün edilmiştir (Aydoğmuşoğlu, 2011, 1331-1332). Sünnîlere zulmetmeyi davranış haline getiren Şah Abbas, Zâhid-i Geylânî'nin türbesini ziyareti esnasında birçok sadaka ihsanında bulunurken bu paralardan Sünnîlere dağıtılmamasını şart koşmuş, Simnan'da Sünnî mollalara hem eziyet etmiş hem de para cezası vermiş, benzer tavırları Hemedan'da da sürdürmüştür (Aydoğmuşoğlu, 2011, 1332).

Şah Abbas'tan sonra, 17 ve 18. yüzyıllarda, Osmanlı-Safevî rekabeti devam etmiş olsa da 16. yüzyıl ve 17. yüzyıl başlarındaki şiddetini kaybetmiş, daha çok iki devletin mücadelesine dönüşmüştür. Osmanlı Devleti'nin özellikle Nemçe ve Venedik savaşları, Celali isyanları ve giderek artan Rus tehdidi gibi sebeplerle İran coğrafyasına ilgisinin azaldığını söylemek mümkündür. Genel olarak 17. yüzyılın ilk dönemlerinde yapılan Osmanlı-Safevî savaşları ve sonrasında imzalanan antlaşmalarda birkaç küçük farklılık dışında atıflar Kanunî Sultan Süleyman döneminde imzalanan Amasya Antlaşmasına, 17. Yüzyılın ortalarından 18. Yüzyıla kadar devam eden savaşlarda ise Kasr-ı Şirin Antlaşmasına olmuştur.

2. Türkistanlı Hacılar

Türkistanlı hacılar, Osmanlı-Safevî ilişkilerinde sadece dinî bir mesele olmanın ötesinde diplomatik, kültürel ve stratejik bağlamlarda önemli bir yere sahiptir. Coğrafi ve siyasî dinamikler, bu hacıların kutsal topraklara ulaşımını etkilerken, aynı zamanda Osmanlı ve Safevî devletlerinin bölgesel politikalarında belirleyici bir unsur olmuştur. Bu bağlamda, Sünnî olan Türkistanlı hacıların hareketliliği, sadece dinî bir ibadet çerçevesinde kalmamış, iki büyük güç arasındaki siyasî ve mezhepsel çatışmaların bir parçası haline gelmiştir.

2.1. Türkistanlıların Hac Güzergahları

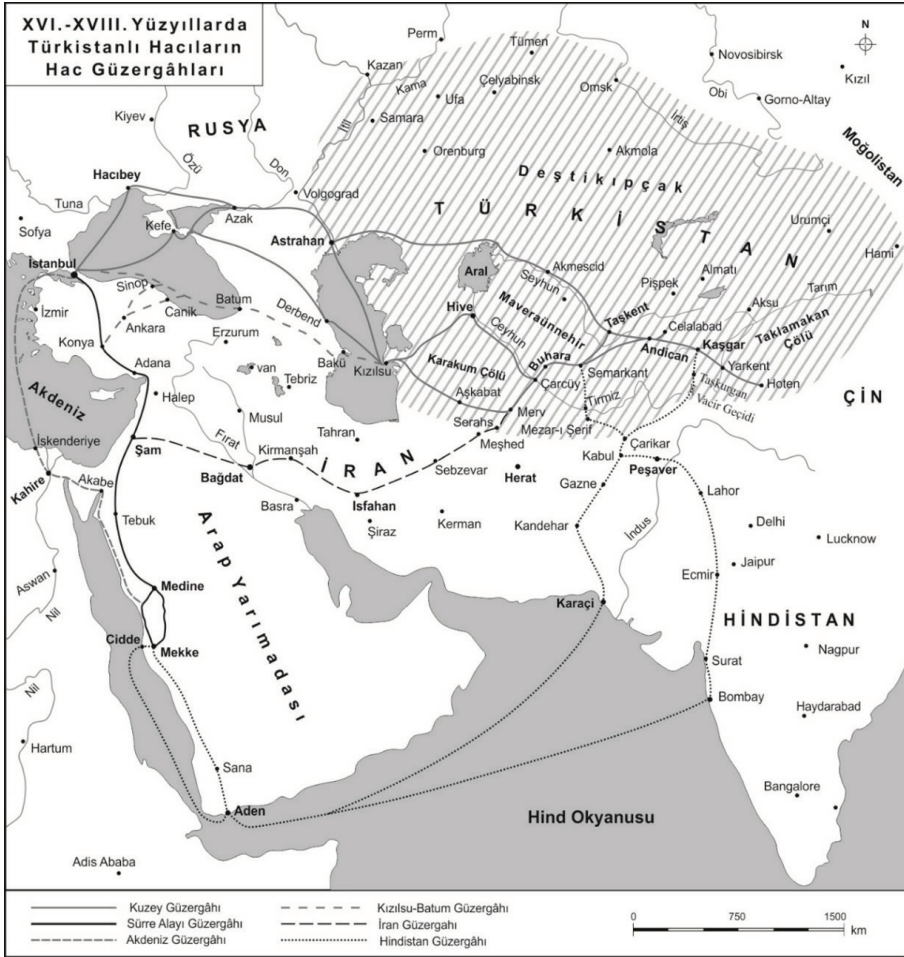
Türkistan coğrafyası ile kutsal topraklar arasında ne kara ne de deniz üzerinden doğrudan bir komşuluk bulunmaması Türkistanlı hacılar için hac yolculuklarını tehlikeli, yorucu ve yıllar alan bir işe dönüştürmüştür. Türkistanlı hacıların kutsal topraklara ulaşmak için kullandıkları yollar oldukça uzun ve meşakkatlidir. Üstelik birçok kola ayrılmıştır. Türkistan'dan yola çıkanlar, yol üzerinde bulunan devletler arasında yaşanan anlaşmazlıklar, eşkıya saldırıları, doğa ve iklim şartları ile haccın yılın hangi mevsimine denk geldiğine bağlı olarak hem kara hem de deniz yolunu kullanmak zorunda kalmışlardır.

16. yüzyıla ait belgelerden anlaşıldığına göre Türkistanlı hacıların büyük ekseriyeti kuzey hattını seçmektedir. Buhara, Semerkant, Taşkent, Hive gibi büyük şehirlerden yola çıkan hacılar, önce Hazar denizi kıyılarına, oradan Astrahan ve Kırım topraklarına ulaşıyorlardı. Kefe ve Özi üzerinden Osmanlı topraklarına giriyor, Karadeniz yoluyla İstanbul'a geçerek hac kervanına katılıyorlardı. Türkistanlı hacılar bu yol boyunca hem halktan hem de yöneticilerden saygı ve ilgi görüyorlar, Osmanlı topraklarına ulaştıklarında da Osmanlı Devleti'nin himayesine giriyorlardı. Osmanlı Devleti'nin bu bölgedeki hacılara olan ilgisi ve hassasiyeti, Osmanlı dönemi belgelerinde açıkça görülmektedir. Bu belgelerde, kervanlara siyasî ve askerî destek verilmesi, yolda mahsur kalan hacılara mali yardımlar yapılması gibi emirler yer almakta (Mühimme 7 (II), 1999, hüküm no: 142, 372, 671, 760, 761, 786, 805, 1175; A. DVNSMHM. D. No: 108, hüküm no:1279); hatta Buhara'dan gelen fakir hacılardan gemi ücreti alınmaması gibi örnekler de bulunmaktadır. Yine kuzey güzergahını seçip daha kısa mesafeyi tercih edenler ise, Sinop veya Samsun limanlarından Osmanlı topraklarına giriyor (Yaşaroğlu, 1995, hüküm No:696), zorlu bir kara yolculuğundan sonra İstanbul'dan Şam istikametine yola çıkan hac kervanıyla Eskişehir-Konya taraflarında buluşarak yolculuklarına devam ediyorlardı (Faroqi, 1995, 155). Ancak, bu yol genellikle elverişsiz ve tehlikeli olduğu için çok fazla tercih edilmiyordu.

Türkistan hacılarının, yollarını adeta iki katına çıkararak İstanbul'a uğramalarının çeşitli sebepleri vardır. Öncelikli sebep yol güvenliğidir. Bunun dışında dinî, siyasî ve kültürel bazı önemli gerekçelerden de söz etmek gerekir. Türkistanlı hacılar her şeyden önce Hicaz bölgesini, yani kutsal toprakları ülkesine dahil eden Osmanlı halife-sultanlarının başkenti İstanbul'u ziyaret etmeyi adeta haccın mütemmim cüzü sayıyorlardı. Yani sıra doğu ve batı Türkleri İstanbul'da buluşarak her biri bölgelerindeki siyasî, sosyal, kültürel, dinî ve fikrî gelişmeleri paylaşabiliyorlardı. Bu şekilde her yıl bütün Türklerin Osmanlı başkentinde toplanması kendileri de Türk toprakları üzerinde hakimiyet kurma mücadelesi veren Safevîler ve Rusları ciddi manada rahatsız ediyordu (Erşahin, 1999, 232).

Kuzey güzergâhı dışında İstanbul veya Anadolu'dan geçmek istemeyen hacıların birkaç farklı rotayı daha kullandıkları bilinmektedir. Bunlardan birisi İran topraklarından geçen güzergahtır. Safevîler öncesinde, Türkistan hacılarının ana güzergâhı İran'dan geçmekteydi. Bu yol, Horasan ana yolu olarak bilinen ve İran'ın başkentini Çin sınırındaki Maverâünnehir şehirlerine bağlayan bir güzergâhtır. Ancak, Safevîler döneminin büyük bir kısmında, Safevîler ile Türkistan hanlıkları arasındaki çatışmalar nedeniyle bu yol genellikle kapalıydı (Ceferiyan, 1393, 177). Barış zamanlarında geçici olarak açılıyordu. Safevîler döneminde bu güzergahı seçen Türkistanlılar kara yolu ile Çarcüy, Merv, Serahs, Meşhet, Nişabur ve İsfahan'a yöneliyor, İsfahan ya da Kirmanşah vasıtasıyla Bağdat'a ulaşıyorlar, burada diğer bölgelerden gelen hac kervanlarıyla birleşerek Şam'a varıyorlardı (Tanieva, 2014, 856).

Bir diğer güzergâh da Hindistan toprakları üzerinden Mekke'ye ulaşmaktadır. Bu yolu tercih eden Türkistanlı hacılar, Buhara, Semerkant, Taşkent gibi şehirlerden yola çıkarak, Mezar-ı Şerif, Taşkurgan, Çarıkaz üzerinden Kabil'e varıyorlardı. Hacılar yolculuklarını Kabil'den itibaren Gazne, Kandehar, Karaçi, Bombay veya Celalabad, Peşaver, Bombay şeklinde ikiye ayrılan güzergâhlardan birisinden sürdürüyorlardı. Bombay'a varan hacılar deniz yoluyla Cidde limanına, oradan da kara yoluyla Mekke'ye ulaşıyorlardı.

Harita: Mehmet Yılmaz

Belirtilen güzergâhlardan birisini seçerek Kutsal topraklar için yola çıkan Türkistanlı hacılar Mekke'ye varabilmek için yukarıda bahsedilen şartlara bağlı olarak bir yıla yakın bir süre yolculuk yapıyorlardı. Bazı yıllarda yaşanan olumsuzluklar sebebiyle hac için zamanında ulaşmayı başaramayanlar hac görevini tamamlamak için Mekke'de bir sonraki hac mevsimini bekliyorlardı. Nitekim Evliya Çelebi de “Buhara hacıları bir senede varıp bir senede gelirler zira çok uzak diyarlardır” (Evliya Çelebi, 2011, 883) diye yazıyordu.

Hac yollarının İran, Rusya ve Hindistan coğrafyaları ile kesişmesi zaman zaman devletler arasında siyasi problemlere neden oluyordu. Gerilen ilişkiler sebebiyle

kimi zaman hac yolları kapatılıyor, bu zamanlarda uzak diyarlardan ibadet için gelen Türkistan Müslümanlarının sıkıntı ve çileleri daha da artıyordu. Bilhassa Safevîlerin olumsuz tavrı nedeniyle güzergâhlarda sık sık değişiklikler oluyordu. Bu güzergâhlar, Osmanlı-Safevî ilişkilerinde bir gerilim noktası oluştururken, her iki devlet de bu yollar üzerindeki kontrolü sağlamak için çaba gösteriyordu.

2.2. Türkistanlıların Hac Yolculuğu

Dünyanın dört bir tarafından hac ibadetini yerine getirebilmek için yola çıkan çok sayıda Müslümanın güvenlik içerisinde seyahatlerini ve ibadetlerini gerçekleştirmeleri için tarih boyunca çeşitli devletler hacla ilgili hususları bizzat organize etmişlerdir (Özcan, 1996, 400-408; Yavuz, 2022, 83; Tanieva, 2014, 843-849). Ancak Türkistan hanlıklarının resmi bir hac organizasyonu yaptığına dair elimizde herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sadece hanların tahttan indirildiklerinde veya biri lehine feragat ettiklerinde hacca gitmek için bir kervan organize ettiklerine dair bilgiler vardır. Mesela; Buhara hanı Abdülaziz Han, 1680 yılında tahttan vazgeçince otuz bin kişilik bir kervanla hacca gitmiş ve Mekke’de ölmüştür (Tanieva, 2014, 849). Yine Buhara hükümdarı İmamkulu Han (1611-1642) kardeşi Nadir Muhammet Han (1642-1645) lehine tahttan vazgeçerek hacca gitmiştir. 16. Yüzyılın sonlarında Buhara hükümdarı II. Abdullah Han 10 bin kişiyle Mekke ziyaretine gitmek için Mekke ve Medine şehirlerinin “hamisi” olan Osmanlı halife-sultanından izin istemiş, fakat III. Murat bu isteği redderek, hanın az sayıdaki yoldaşıyla hac ziyaretinde bulunabileceğini bildirmiştir (Tanieva, 2014, 850).

Türkistan hanlıklarında her yıl düzenlenen bir hac organizasyonunun olmayışını iki sebep üzerinden değerlendirmek gerekir. Türkistan coğrafyasında uzun ömürlü, güçlü bir devletin kurulamamış olması, dolayısıyla Türkistan hanlıklarının komşu ülkelerle yaptıkları savaşların yanı sıra kendi içlerinde de sürekli çatışma halinde olmalarına bağlı olarak siyasî istikrarın sağlanamamış olması en önemli sebeptir. İkincisi ise Türkistan bölgesinden başlayıp kutsal topraklara ulaşan yolların İran güzergahı dışında kara yolunun yanı sıra uzun deniz yolculuklarını da kapsıyor olmasıdır. Kuzey yolunu seçen hacıların Osmanlı topraklarına ulaşabilmeleri için Hazar Denizi’ni ve Karadeniz’i aşmaları gerekirken, Hindistan güzergahını seçen hacıların da Bombay’dan Cidde’ye kadar deniz yolculuğu yapmaları gerekiyordu. Kara yoluyla Mekke’ye ulaşma imkânı veren İran güzergâhında hac kervanları ile seyahat etmek mümkün görünüyor olsa da Türkistan hanlıkları ile Safevîler arasında yaşanan Şîî-Sünnî çatışmaları böyle bir seyahati çok tehlikeli kılabilirdiği gibi Safevîlerin de böyle bir organizasyona sıcak bakmadıkları daha önce izah edilmişti.

Türkistan’dan hacca gitmek oldukça uzun, masraflı, meşakkatli, mal, ırz⁵ ve can kaybına dahi⁶ sebep olabilecek birçok tehlikeyi göze almayı gerektirdiğinden diplomat

5 Boğdan voyvodasına ve kadısına ve İsakçı iskelesi emini olan Abdülkerim’e hüküm: Buhara’dan gelen hacılar İsakçı iskelesi karşısına geldiklerinde Boğdan voyvodasının adamlarından birkaç kişi gelip Şeyh Aziz’in iki bakire kızını ve bir oğlunu ve bazı at ve öküzlerini aldıklarını İsakçı emini haber vermekle mezburları bulup aldıkları ihsan ve eşyayı tamamen iade ettikten sonra kendilerini kayd ve bend ile südde-i saadete gönderilmesi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bâb-ı ‘Asâfî Divân-ı Hümayûn Mühimme Defterleri, A. DVNSMHM. D. No:48, Hüküm No:382.

6 Babür İmparatorluğunun kurulmasında önemli rol oynamış, baş vezirlik ve Ekber Şah döneminde atabeylik yapmış, Hân-ı Hânân unvanlı Bayram Han, hac yolculuğu sırasında Gücerat’ta öldürülmüştür. Dirk Collier, *The Great Mughals and their India*, (Hay House India, (2016), 132-149; Abdi Beğ Şirâzî, *Safevîler Tekmiletü’l-Ahbâr*, ter. Şefaattin Deniz - Hasan Asadi, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021), 144.

veya özel statüdeki sayıca nispeten az olan hacılar dışında Türkistanlı hanımlar hac yolculuğuna dahil edilmemiş, tarihi kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla sadece erkekler bu zorlu yolculuğa çıkmışlardır. Düzenli bir hac organizasyonu da olmadığına göre Türkistanlılar hac yolculuklarını nasıl gerçekleştiriyorlardı? Bu hususta birkaç alternatiften söz edilebilir. Öncelikle Türkistan bölgesi toplumsal ilişkilerinde hemşehirlilik ve hemkışlaklık duygusu gelişmiş olduğundan kutsal topraklara gitmeye niyet eden Türkistanlılar aynı niyeti taşıyan akrabaları veya hemşehirlileriyle küçük gruplar oluşturarak hacca gitmişlerdir. Muhtemelen yolculuk sürecinde bu küçük gruplar belli şehirlerde veya konaklarda birleşerek daha büyük gruplar oluştuyordu. Tarihi kayıtlar da bu durumu teyit etmektedir. 14 Nisan 1552 tarihli Kefe beyine yazılan hükümde; Buhara'dan gelen elçinin, Semerkant ve Buhara'dan gelip hac ibadetlerini tamamladıktan sonra ülkelerine dönmek üzere Samsun ve Sinop limanlarından Kefe'ye geçen hacılardan henüz yola çıkmamış olanlarının kendisi (Buhara elçisi) Kefe'ye varıncaya kadar bekletilmelerini ve kendisi vardıktan sonra birlikte yola çıkmalarını talep ettiğini belirtmektedir (Yaşaroğlu, 1995, hüküm no:696). 1 Kasım 1575 tarihli bir başka hükümde de hac yolunda vefat eden Müslümanların metrukatına beytülmal canibinden müdahale edilmemesi, mahmil kadısı marifetiyle hüccet edilerek akrabasına veya hemşerilerine teslim edilmesi emredilmektedir (A. DVNSMHM. D. No:27, hüküm no: 142).

Bir diğer yolculuk şekli de hacca gitmek niyetiyle bir araya gelen küçük grupların uygun ticaret kervanlarına katılarak birlikte seyahat etmeleridir. Böyle bir yolculuk Türkistanlı hacılar için büyük şans ve imkân anlamına gelmektedir. Kervanla seyahat etmek, küçük gruplar halinde seyahat etmeye göre çok daha güvenli bir yolculuk olmasının yanı sıra zengin yol arkadaşları demektir. Zira doğal olarak hacılar yol boyunca tüccarların hesabından yiyecek-ıçecek ve nispeten daha konforlu kervansaraylarda konaklayabilecektir. Maverâünnehir ve Horasan'da daha Samaniler döneminde (819-1005) bir tüccarlar birliği bulunduğu ve bu tüccarların İran'da, Osmanlı topraklarında, Astrahan gibi kuzey şehirlerinde ve Hindistan'da pek çok kervansarayla sahip olduklarına dair bilgiler vardır (Tanieva, 2014, 851). Çünkü tarihi İpek Yolu Samani ülkesine ticarî bir canlılık ve zenginlik getiriyor, Harezmli tüccarlar da Buhara ve Semerkant'ın kıymetli kumaşlarını, Harezm'in pamuklularını, Buhara'da dokunan halı ve kilimleri, diğer Türk yurtlarından gelen kürk ve deri mamullerini ticaret kervanlarıyla İslam dünyasının her tarafına gönderiyorlardı (Usta, 2009, 67).

Kaldı ki tüccarlar da hacılarla aynı güzergahı kullanıyorlardı. Demirkapı muhafızı Cafer Paşa'ya gönderilen 1585 tarihli bir hükümde; Demirkapı'ya beş günlük mesafede olan Berek mevkiinde bulunan harap kalenin yerine yeni bir kale yapılması halinde Dağıstan ve civarı taraflarından tüccarların mal getirebilecekleri ve o mahallerin emniyete gireceğinden söz edilirken (A. DVNSMHM. D. No:60, hüküm no:271), 16 yüzyıl sonunda gerçekleştirilen uzun İran seferlerinin amaçlarından birisi de Türkistan'dan gelen ticaret ve hac yollarının ele geçirilmesi idi (Mathee, 2018, 117). Nitekim 1590 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile bu güzergah hacılar ve tüccarlar için güvence altına alınmıştır.

3. Osmanlı Devleti'nin Türkistanlı Hacılar Siyaseti

Yavuz Sultan Selim döneminde gerçekleştirilen Suriye ve Mısır seferleriyle 20. Yüzyıla kadar devam edecek olan Arap coğrafyasına ve dolayısıyla da hac yollarının⁷ büyük bölümüne İslam'ın koruyuculuğu misyonu ile hâkimiyet sağlayan Osmanlı halife-sultanları bünyelerinde siyasî otorite ile dinî otoriteyi birleştirerek İslam dünyasının en büyük gücü haline geliyordu. Bu durum Osmanlı halife-sultanlarına büyük bir sorumluluğu da yüklüyordu. Her yıl sadece Osmanlı sınırları içerisinde değil ağırlıklı olarak İran, Hindistan ve Türkistan coğrafyalarından olmak üzere Müslümanların yaşadığı bütün ülkelerden çok sayıda hacı kutsal topraklara geliyordu. Bu hacıların güvenliğinden ve hac organizasyonundan tamamen Osmanlı sultanları sorumlu idi (Faroqi, 1995, 140; Sarıay, 2019, 4).

Nitekim II. Selim Buhara Han'ına gönderdiği bir namede; Müslümanların emniyet ve selamete hac ibadetlerini yerine getirebilmeleri için her türlü önlemi almaya ve kolaylığı göstermeye şer'an mecbur olduğunu yazarken, 1573 yılında yine Buhara Hanı Abdullah Han'a gönderdiği bir başka mektupda da hac yolunun güvenliğini sağlamaya çalıştığını belirterek, Akdeniz'de hacılar ve tüccarlara karşı korsanlık yapan Venediklilerden Kıbrıs'ın alındığını bildiriyordu (A. DVNSMHM. D. No:21, hüküm no:465).

Her yıl farklı coğrafyalardan kitleler halinde gelen Müslümanların en az sorun ve meşakkat içerisinde sevk ve idare edilerek hac ibadetlerini gerçekleştirmelerini sağlamak Osmanlı'nın tüm Müslüman dünyasına kendi meşruiyetini ve liderliğini onaylatmak anlamına geliyordu. Hac organizasyonunda yaşanabilecek problemler ya da siyasî, idarî veya iktisadî bir buhran nedeniyle haccın yapılamaması Müslüman dünyada itibarının sarsılmasına hatta düşmanlarının saldırılarına açık olmaya neden olabiliirdi. Tarihî kayıtlar hac organizasyonunun ne denli hassas ve zor olduğunu açıkça gösteriyor. Osmanlı Devleti ile siyasî veya dinî rekabet içerisinde olan bazı Müslüman hükümdarlar, hacı kılığında gönderdikleri casuslar vasıtasıyla Mekke'de olay çıkarmaya çalışıyorlar veya bazı küçük hadiseleri tahrik ederek büyümeye uğraşıyorlardı. Bunun en açık örneği Osmanlıların siyasî ve dinî rakibi olan Safevî şahları ve Şîî hacılardı. Osmanlı Devleti, kendi casusları marifetiyle bu tür gelişmelerden haberdar oluyor ve tedbir alıyordu (Mühimme 7, 1999, hüküm no: 317, 321). Bu kapsamda Bağdat Beylerbeyine gönderilen 1573 tarihli bir hükümde; Kâbe'ye gidecek İranlı hacıların Bağdat yerine diğer hacı adayları ile birlikte Şam'a yönlendirilmeleri, Meşhede'ni ziyaret edecek kimselerin uzun süre kalmalarına müsaade edilmeyerek nezirlerini dağıttıktan sonra gönderilmeleri, Meşhede'ne şah ve ailesi dışında kimsenin defnettirilmemesi istenirken (A. DVNSMHM. D. No:24, hüküm no: 124), Yine Bağdat beylerbeyine gönderilen 1574 tarihli bir başka hükümde de kış aylarında gelen İranlı hacıların halkın evlerine konup Müslümanlara sıkıntı yaşattıklarının bildirildiğinden bahisle gelenlerin sınırda bekletilerek kayda geçirilmeleri ve kim oldukları hakkında yeterli bilgiye sahip olunduktan sonra Hazret-i

7 Bu dönemde sadece Müslüman hacılar için değil Hristiyanlar için de önemli gelişmeler yaşanmıştır. Rum Patriği Atalya'ya ve Ermeni Patriği Serkez'e verilen ahitnamelerde inanç ve ibadet özgürlüğü tanındığı belirtilmiştir. Bk. *Kudüs'te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi, Kiyâme Kilisesi Defterlerinin Karşılaştırmalı Neşri*, yay. Numan Yekeler, Yılmaz Karaca, Mehmet Selim Temel, İskender Türe, Vahdettin Atik, (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 62-63. Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu seçimlerinin hemen öncesinde Karl, Yavuz Sultan Selim'e elçi göndererek Hristiyan hacıların Kudüs Kutsal Kabir Kilisesini ziyaret haklarının teyit edilmesini istemiştir. Bk. Christine Isom Verhaaren, *Kâfirle İttifak 16. Yüzyılda Osmanlı-Fransız Anlaşması*, çev. Ayta Ortaç, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015), 45.

İmam Hüseyin'e yakın bir yerde İranlı hacılara yetecek bir kervansaray yapılarak orada konaklatılmaları, halk arasına karıştırılmamaları, Bağdat'a geldiklerinde de şehirde kalmalarına izin verilmemesi, ziyaretlerini tamamladıktan sonra *üç günden fazla kalmalarına izin verilmemesi* emrediliyordu (A. DVNSMHM. D. No:23, hüküm no: 430).

İranlı hacılarla ilgili olarak bu tür hadiseler yaşanırken Safevî zulmünden kaçan Sünnîlerin bilhassa ulemanın anlattıkları devletin yanı sıra Osmanlı'nın Sünnî halkını da Şîî hacılara karşı tavrı almaya itmiştir. 1514 Çaldıran zaferinin ardından İran, Herat ve Mâverâünnehir'de Sünnî halkın katledilmesi üzerine başta Şeyhülislam İbn Kemal olmak üzere Osmanlı ulemasının Rafizîlerin katlinin vacip olduğuna dair fetvalar yayınlamaları hem Anadolu'da hem de kutsal topraklarda Osmanlı halkının Şîî hacılara karşı öfkesini artırmıştır (Doğan Turay, 2019, 364-365). Haremeyn'de Şîî hacılara karşı duyulan öfkenin bir sebebi de hac esnasında Sünnî hacıların uygulamalarına riayet etmemeleridir. Şîîlerin cemaat namazlarına katılmamaları, ihramlarını Sünnîlerden farklı giymeleri, bilhassa arife gününün tecellisinde ihtilafa düşmeleri sebebiyle hacc-ı ekber ilanına uymamaları Sünnîlerce dirlik ve birliği bozan davranışlar olarak kabul edilmiştir. Bu ve benzeri siyasî ve dinî sebepler yüzünden Osmanlı halkıyla Acem hacıları arasındaki düşmanlık derinleşmiş, İranlı hacıların parasına ve malına göz diken bilhassa bölge aşiretleri için saldırı bahanesi olmuş, barış dönemlerinde bile vahim olayların yaşanmasına sebebiyet vermiştir (Doğan Turay, 2019, 365). Bu yüzden Osmanlı sultanları, Safevîlerle savaş olduğu dönemlerde İranlı hacıların Osmanlı topraklarına girmelerini yasaklamıştır (Faroqhi, 1995, 141).

Bahsedildiği şekilde Anadolu'da ve kutsal topraklarda Şîîlere kötü davranılmasına Safevîlerce misilleme yapılmış ve Türkistan hacılarının İran topraklarından geçmeleri yasaklanmıştır. 1569 yılında Harezm bölgesinden gelen bir Özbek hac kafilesi hac dönüşünde Safevîlerce alıkonulmuştur (Doğan Turay, 2019, 365). Tarihi kayıtlar Türkistanlılara uygulanan yasaklamalara sıkça müracaat edildiğini gösteriyor. Nitekim Buhara hâkimi Muhammet Masum Han, Osmanlı padişahına gönderdiği 4 Temmuz 1789 tarihli mektubunda; Safevîlerin engellemeleri sebebiyle Türkistanlıların 130 yıldır hacca gidemediklerini belirtiyor (Güler, 2016, 4) ki 130 yıl vurgusunun yapılması 1650'lerden itibaren ciddi bir engelleme olduğu anlamına geliyor.

Bahsedilen gelişmeler dolayısıyla Osmanlı Devleti, 16. Yüzyılın son çeyreğinde Safevîlere karşı daha agresif bir siyaset izlemeye başlamıştır. Her ne kadar Sünnî Türkistan Hanlarının defalarca ilettikleri Safevîlere karşı iş birliği tekliflerine, Kanunî Sultan Süleyman ile Şah I. Tahmasb tarafından imzalanan Amasya Antlaşmasına (29 Mayıs 1555) sadık kalma düşüncesiyle olumlu yanıt verilememiş (A. DVNSMHM. D. No:32, hüküm no: 403) ise de Şah I. Tahmasb'ın zehirlenerek öldürülmesinden sonra İran'da başlayan kargaşa ortamı, Özbek Hanı II. Abdullah Han'ın Türkistan birliğini sağlayarak İran üzerinde yeni fetih harekâtlarına girişmesi ve zaman zaman sınır boyunca yaşanan hadiseler (A. DVNSMHM. D. No:32, hüküm no: 665) ile Şirvan halkının talepleri gibi nedenlerle uzun yıllar sürecek olan İran seferlerine başlamıştır. Önceki dönemlerde Safevîlerin hac yolunu kapatması nedeniyle bu yolun güvenliğinin sağlanması için faaliyet yürütülürken, bu defa Asya içlerinden gelen ve Hazar kıyılarına çıkan önemli ticaret ve hac yollarının ele geçirilmesi amaçlanmıştır (Braudel, 1990, 346-352; Kırzioğlu, 1976, 251-274; Mathee, 2017, 115-140.).

Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra devlet yönetiminde daha etkin halen gelen Sokullu Mehmed Paşa da değişen konjonktür ve siyasi-jeopolitik dinamiklere göre hareket ederek hac yollarının emniyet altına alınmasını öncelikli meselelerden kabul etmiştir. Sokullu Mehmed Paşanın uygulamaya soktuğu planın

ilk aşaması Astarhan Seferi ve Don-Volga Projesidir (Kurat, 1966). Rusların 1552 yılında Kazan'ı⁸ ve 1556 yılında Astarhan'ı ele geçirmesi tüm dengeleri Ruslar lehine bozmuş (Khodarkovsky, 2021, 157-180), söz konusu bölgelerin Rusların eline geçmesi Türkistan Müslümanlarının Hazar'ın kuzeyinden İstanbul ile irtibatlarını kesmiş, İran topraklarını da kullanamadıkları için hac yolu güvenliğini ciddi manada tehlikeye sokmuştur (Mühimme 7, 1999, hüküm no: 667). Rus istilasının hemen ardından Harezm Hanı Hacı Mehmed tarafından gönderilen mektupta; Kazan ve Astarhan'ın kaybı sonrasında hac ve ticaret yolunun kapandığı, hac dönüşünde ise Safevîlerin hacıları hapse attırdığı belirtilerek Osmanlı'dan yardım istenmiş, mektuba yazılan cevapta İran ve Rus kuvvetlerinin hareketlerinin takip edildiği, hacıların akıbetinin İran'dan gelecek elçiden sorulup serbest bırakılmaları için çalışılacağı, hacı ve tüccarların emniyetli bir şekilde gidip dönmeleri için harekete geçme kararı alındığı bildirilmiştir (Mühimme 7, 1999, hüküm no: 2722, 2723). Verilen cevaptan anlaşılacağı üzere Astarhan Seferi ilk planda her ne kadar Rus yayılmacılığının önüne geçmek ve Türkistan hacılarının güvenliğini ve emniyetini sağlamak gibi görünse de Sokullu'nun tek amacının bu olmadığı, arka planda kuzeyden Türkistan hanlıkları ile irtibat sağlanarak Safevîler üzerinde baskı oluşturmayı amaçladığı anlaşılıyor. Şayet Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal açılacak olursa, İran ve Türkistan ile irtibatı temin etmek mümkün olacak, bu suretle İran seferi için gereken erzak ve cephanenin Don ve Volga nehirleri vasıtasıyla nakli kolaylaşacak, diğer taraftan Osmanlı Devleti ile Türkistan arasında doğrudan ilişki kurulabilecekti (Peçevi, 1283, 469).

Seferin oldukça maliyetli olmasının yanı sıra sefer için görevlendirildiği halde sefere gitmeyen veya sefer esnasında verilen görevden kaçan askerî personel ile kaybedilen askerî teçhizata (A. DVNSMHM. D. No:9, Hüküm No: 67-70; A. DVNSMHM. D. No:10, Hüküm No: 382; A. DVNSMHM. D. No:12, Hüküm No: 350, 382; A. DVNSMHM. D. No:14, Hüküm No: 677, 955; A. DVNSMHM. D. No:19, Hüküm No: 719) rağmen sefer öncesi hedeflenen hac yolu güvenliği için kazanımlar elde edilmiş, 1571 yılında Çar IV. İvan, Astarhan yolunu hacılara açacağını taahhüt etmiştir. Döneme ait bir mühimme kaydı Çar'ın taahhüdünü yerine getirdiğini ve Ejderhan (Astarhan) yolunun hacılara açık olduğunu göstermektedir (Mühimme 7, 1999, hüküm no: 671). Haleb Beylerbeyine gönderilen söz konusu hükümde; hacca gitmek niyetiyle Semerkand, Buhara ve Mâverâünnehir'den gelen hacıların şark taraflarındaki yolların güvensizliği sebebiyle Kefe üzerinden gitmek istediklerini bildirdikleri, Türkistanlı hacılara yardım edilmesi hususunda Kırım hanına emir gönderildiği, hacıların İstanbul, Samsun veya Sinop iskelelerinden Kefe'ye geçerek Ejderhan'a (Astrahan), oradan da memleketlerine gidebilecekleri belirtilmiştir.

Sokullu Mehmed Paşa'nın planının ikinci aşamasında; yine aynı strateji ile Mısır, Yemen ve Hindistan bölgesindeki Portekiz baskısının bertaraf edilmesi⁹, Açe hâkimine yardım edilmesinin yanı sıra yukarıda belirtilen Türkistanlı hacıların kullandıkları

8 Rus yayılmacılığının en önemli noktalarından sayılan Kazan'ın ele geçirilmesi ile Çarlık Rusya, Türkistan'da meydana getireceği Rus idare sisteminin prototipini Kazan'da uygulamaya başlamıştır. Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021), 71.

9 Portekizlilerin XVI. yüzyılın başından itibaren Müslüman gemilerine ve hacılarına yoğun şekilde zarar verdikleri bilinmektedir. Hac için Portekizlilerin ve Cizvit rahiplerinin çok yüksek ücretlerle yol izni verdikleri görülmektedir. Örneğin Babür İmparatorluğu prensesi Gülbeyden Begüm bahsedilen izni alabilmek için Portekizlilere bir köy vermek zorunda kalmıştır. Bk. Faroqi, *Hacılar ve Sultanlar, 147.6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564-1565)*, I, yay. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1995), Hüküm No: 256, 257.

Semerikand-Kabil, Kabil-Hindistan ve deniz yolu ile Hicaz'a bağlanan yolun¹⁰ güvenliğini sağlanması "hizmet-i dîn-i mübîn ve himâye-i müslimîn" düşüncesiyle açık tutulmaya çalışılmıştır (Yavuz, 2003, LXXXIV). Planın başarısı için isyanlar nedeniyle sürekli problem yaşanan Yemen'de Özdemiroğlu Osman Paşa ile Sinan Paşa'nın faaliyetleri neticesinde bölge hâkimiyeti yeniden sağlanmıştır. Basra körfezinde Safevîlerle yakın ilişki (Mühimme 7, 1999, hüküm no: 321) içerisinde bulunan Ulyanoğlu isyanı bastırılmış (Sağırılı, 2005, 43-94), Hind Okyanusunda ise Açe Sultanı Alaaddin'in (Mühimme 7, 1999, hüküm no: 233) Portekizlilerin Müslümanlara saldırıları sebebiyle yardım talebine karşılık Kurdoğlu Hızır Reis komutasında bir filo ile bir miktar top ve tüfek gönderilmiştir¹¹.

III. Murad (1574-1594) döneminde, 1578-1590 yılları arasında Kafkaslar ve Tebriz bölgesinde yoğun biçimde sıcak savaşlar meydana gelmiş, özellikle uzun savaşların ilk dönemi olan 1578-1583 periyodunda Çıldır, Koyungeçidi ve Meşale Savaşlarında ateşli silahlarının ağır basması nedeniyle Osmanlılar üstünlüğü ele almıştır. 1586 yılında Tebriz'in ele geçirilmesinden sonra Osmanlı ordusu Gürcistan üzerine yürüyerek bu bölgeyi ve Gence'yi fethetmiştir. Savaşın son dönemi daha düşük yoğunluklu ve mahalli tarzda savaşlara sahne olmuştur. Osmanlı ordusunun kıtlamak üzere çekilmesinden istifade eden Safevîler Nahçıvan gibi bazı bölgeleri tekrar ele geçirmiş ise de Osmanlı ordusunun yeniden sefere çıkmasıyla kayıplar yaşamaya devam etmiştir. Safevîlerin çok ciddi toprak kayıplarına Buhara Hükümdarı Abdullah Han'ın da dâhil olup Meşhed'i ele geçirmesi eklenince Şah Abbas acilen yeğeni Haydar Mirza'yı bir elçilik heyetiyle İstanbul'a göndermiş ve barış istemiştir. 1590 yılında imzalanan İstanbul Antlaşması ile Şirvan, Gence, Karabağ, Tebriz, Nihavend, Luristan, Gürcistan ve Şehrizol ile mülhakatı Osmanlı egemenliğine geçmiş, bu seferle birlikte Bahr-i Kulzum denilen Hazar Denizinde müstakil bir kapudanlık oluşturularak hac yolunun güvenliği sağlanmıştır (Kütükoğlu, 1962, 193-198). Safevîlerin merasim haline getirdikleri "Teberrâilik" konusu da antlaşmada bir madde olarak yer almış ve Safevî tarafında da bu konu kabul edilmiştir.

Diğer taraftan döneminde te'lif ya da tercüme edilen eserler, Sultan III. Murad'ın Türkistan, İran, Hind ve Çin coğrafyasına ilgi duyduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Defterdar Seyfi Çelebi'ye atfedilen "*Tevârih-i Pâdişâhân-ı Vilâyet-i Hind ve Hutây ve Keşmîr ve Vilâyet-i 'Acem ve Kâşkar ve Kâlmâk ve Çin ve Sâ'ir Padişâhân-ı Pîşîn ez Evlâd-ı Çengîz Hân ve Hâkân ve Fağfûr ve Pâdişâhân-ı Hindûstân*" (Acar, 2020) isimli te'lif eser ile Ali Ekber Hitâî'nin 1500-1510 yılları arasındaki Çin seyahati sonucunda yazdığı "*Hıtaynâme*"¹² isimli eseri onun döneminde Türkçe'ye çevrilmiştir. II. Selim zamanında Osmanlı ülkesine gelen Türkistanlı derviş Hazîni de Türkistan coğrafyasının en büyük piri Ahmed Yesevî'nin hayatına, şahsiyetine ve menkıbelerine yer verdiği *Cevâhirü'l-ibrâr min emvâci'l-bihâr* isimli eserini III. Murad'a takdim etmiştir (Azamat, 1993, 432).

17. ve 18. Yüzyılda Osmanlılar ile Safevîler arasında yapılan antlaşmalarda doğrudan hac yolunun güvenliğine ilişkin bir madde bulunmamakla birlikte Osmanlı

10 Bu yol kimi zamanlarda Türkistan tarafından gelen elçiler tarafından İstanbul dönüş yolu olarak kullanılmıştır. Bk. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Bâb-ı 'Asâfi Divân-ı Hümayûn Mühimme Defterleri, A. DVNSMHM. D. No:75, Hüküm No: 303, 304, 305 ve 306.

11 Süveyş'te bulunan donanmadan 15 kadirga ve 2 barça ile yeteri kadar yiyecek ve askerî teçhizat gönderilmiştir. 7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569), Hüküm No: 234, 236 ve 237.

12 Bazı nüshalarında *Tarih-i Çin* olarak geçen bu eserin BULAC nüshası (Ms Turc 110b) v.1a'da "*Târih-i Çin Sultan Murâd ibn Sultân Selîm Hân ibn Sultân Süleymân Hân Gâzi için te'lif olunmuştur*" şeklinde not düşülmüştür.

Devleti'nin hac yolu üzerinde elde ettiği stratejik noktalar ile hac yolunun güvenliğini sağlamada yine aktif rol oynadığı anlaşılmaktadır. Mesela; IV. Murad'ın Hindistan hâkimine gönderdiği mektupta (Tevkî'î Sarı Abdullah Efendi, 81b) Bağdat ve Irak-ı Arab'ın tamamen fethedildiği, Hind ve Özbek hacı ve tüccarların artık emniyet içerisinde seyahat edebilecekleri, ibadetlerini yerine getirebilecekleri bildiriliyordu.

IV. Murad'ın 14 yıldır Safevîlerin elinde bulunan Bağdat'ı fethetmesinden (24 Aralık 1638) sonra 17 Mayıs 1639 tarihinde, iki devlet arasında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması bir yandan nihai biçimde Osmanlı-İran sınırını çizerken diğer yandan da uzun süreli bir barışın başlangıcını oluşturmuştur. Safevîlerin yıkılıp Afgan Eşref Han'ın (1725-1729) tahta geçişine kadar sakin kalan ilişkiler Safevîlerin iç karışıklıkları ile Kafkas Sünnî halkın yardım talebi üzerine yeniden İran ve Kafkasya'da sıcak çatışmalar yaşanmış, Eşref Han, İran'ın batı ve kuzeybatı topraklarını Osmanlı'ya bırakmak zorunda kalmıştır (Yılmaz, 2020, 180-181).

Sonuç

Türkistanlı hacıların ibadet amaçlı yolculuklarında kullandıkları güzergâhlar ile bu yolculuklar sırasında karşılaştıkları zorluk ve kolaylıkların niteliği, kuşkusuz Osmanlı, Safevî, Rus, Babür devletleri ile Türkistan hanlıkları arasındaki siyasî ve dinî rekabetler ile ittifaklardan etkilenmiştir. İslâm'ın koruyuculuğu misyonunu üstlenen Osmanlı halife-sultanları, siyasî ve dinî otoriteyi bünyelerinde birleştirerek İslâm dünyasının hamisi ve en güçlü devleti konumuna gelmişlerdir. Bu çerçevede, her yıl farklı bölgelerden kutsal topraklara gelen hacıların güvenliğinin sağlanması ve hac organizasyonunun yürütülmesi Osmanlı sultanlarının sorumluluğuna girmiştir.

Kutsal topraklara ulaşan hacıların ibadetlerini en az sorunla yerine getirebilmelerini temin etmek, Osmanlı'nın tüm Müslüman dünyasındaki meşruiyeti ve liderlik konumu ile doğrudan ilişkilendirilmiştir. Hac organizasyonunda yaşanabilecek aksaklıklar ya da siyasî, idarî veya iktisadî bir kriz nedeniyle hacın gerçekleştirilememesi, Müslüman dünyasında Osmanlı'ya yönelik itibar kaybı olarak değerlendirilmiştir. Hacıların ve hac yollarının güvenliğinin sağlanması, Osmanlı Devleti'nin cihanşümül siyasetinin önemli araçlarından biri olmuş; bu doğrultuda Astrahan Seferi, Don-Volga Kanal Projesi, Mısır, Yemen ve Hindistan kıyılarında Portekiz baskısının sona erdirilmesi, Hint Okyanusu'nda Açe Sultanı'na yardım edilmesi ve Basra Körfezi'nde denetimin sağlanması gibi çeşitli faaliyetler yürütülmüştür.

Safevîlerle yaşanan rekabetin yoğunlaştığı dönemlerde, Şîî hacılara yönelik bazı kısıtlamalar getirilmiş olsa da hacın tamamen yasaklanmaması, Osmanlı halife-sultanının yalnızca Sünnîlerin değil, tüm Müslümanların hamisi olma vasfının bir göstergesi olmuştur. Benzer şekilde, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Necef ve Kerbelâ'daki Ehl-i Beyt makamlarını ziyaret edip buraların bakım ve onarımını yaptırması da bu kapsayıcı anlayışın bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Böylelikle Osmanlı sultanı, Sünnî-Şîî ayrımı gözetmeksizin tüm Müslümanları kuşatan bir halife imgesi inşa etmiştir.

Osmanlı-Safevî siyasî ve dinî rekabeti, Türkistanlı hacıları doğrudan etkilemiş; İran üzerinden geçen en kısa yolu kullanmak yerine, daha uzun ve zahmetli güzergâhlara yönelmelerine neden olmuştur. İstanbul'a ulaşan kuzey güzergâhının tercih edilmesi, güvenlik, emniyet ve kolaylık gibi unsurların yanı sıra Osmanlı halife-sultanının burada ikamet etmesi ve başkentin ziyaretinin zamanla hacıyı tamamlayan bir unsur hâline gelmesi ile de açıklanabilir.

Türkistan hanlıklarının Sünnî ekole mensubiyetleri ve Safevîlerin bu bölgeler aleyhine genişleme politikaları, ortak düşman karşısında Osmanlı-Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkilerin gelişmesini ve süreklilik kazanmasını sağlamıştır. 16. yüzyılda başlayan bu yakınlaşma, günümüze kadar artarak devam etmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

1.1 Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bâb-ı ‘Asâfî Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Defterleri (A {DVNSMHH. d.}, 9, 10, 12, 14, 19, 21, 23, 24, 27, 32, 48, 60, 75, 108.

Yayınlanmış Belge, Araştırma ve İncelemeler

6 Numaralı Mühimme Defteri (972 / 1564-1565), I, yay. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Murat Cebecioğlu, Muhammed Safi, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1995).

7 Numaralı Mühimme Defteri (975-976 / 1567-1569), I-II, yay. Hacı Osman Yıldırım, Vahdettin Atik, Dr. Murat Cebecioğlu, Hasan Çağlar, Mustafa Serin, Osman Uslu, Numan Yekeler, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1999).

Abdi Beğ Şirâzî, *Safevîler Tekmilâtü'l-Ahbâr*, ter. Şefaattin Deniz-Hasan Asadi, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021).

Acar, Serkan, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnamesi*, (İstanbul: Selenge Yayınları 2020).

Aköz, Alaattin, “Yavuz Sultan Selim Dönemi Tarihyazımı: Dinî Söylemlerde Değişim ve Neseb İddialarında Farklılaşma”, *Yavuz Sultan Selim Dönemi Sempozyumu Bildiriler Kitabı (4-6 Kasım 2021)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2024), 337-356.

Algar, Hamid, “The Naqshbandî Order: A Preliminary Survey of Its History and Significance”, *Studia Islamica*, 44, (1976), 123-152.

Aşurbeyli, Sara, “Şirvanşahlar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/211-213.

Aydoğmuşoğlu, Cihat, “Safevî Hükümdarı Şah Abbas’ın Dini Siyaseti”, *Turkish Studies*, VI/3 [Prof. Dr. Ramazan Korkmaz Armağanı], 2011, 1329-1337.

Azamat, Nihat, “Cevâhirü'l-Ebrâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/432.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, “1513 Yılında Rum Eyaletinde Şüpheli Tımar Sahiplerine Ait Bir Liste”, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 41/1-4, (1982-1983), 163-176.

Bacqué-Grammont, Jean-Louis, “XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlılar ve Safevîler”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1991, 205-219.

Braudel, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, II, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (İstanbul: Eren Yayınevi 1990).

Bulut, Halil İbrahim, “Osmanlı-Safevî Mücadelesinde Ulemanın Rolü: Kemal Paşazâde Örneği”, *Dinî Araştırmalar*, VII/21, (Ankara 2005), 179-196.

Bulut, Halil İbrahim, “Safevîlerin Ehl-i Sünnet Karşıtı Politikaları”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 76, (2015), 15-30.

Ceferiyan, Resul, *Safaviye ez Zuhur ta Zeval*, (Tahran: Daneş ve Endişe Yayınları, 1393)

Collier, Dirk, *The Great Mughals and their India*, (Hay House India (2016).

Çelenk, Mehmet, 16. ve 17. Yüzyıllarda Safevî Şiîliği, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal

- Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- Dalkıran, Sayın, *İbn-i Kemal ve Düşünce Tarihimiz*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971).
- Demir, Aydoğan, “Kanuni Sultan Süleyman’ın Terk-i Salat Edenlerle İlgili Fermanı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, II, (1984), 46-53.
- Emecen, Feridun, “İrakeyn Seferi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/116-117.
- Emecen, Feridun, *Yavuz Sultan Selim*, (İstanbul: Kapı Yayınları, 2016).
- Erşahin, Seyfettin, “Osmanlı Devleti ve Türkistan Müslümanlarının Hac Seferleri (Çarlık Döneminden Günümüze)”, *Diyanet İlmi Dergi*, 35/1, (Ocak-Şubat-Mart 1999), 231-248.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IX/2, haz. Seyit Ali Kahraman, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011).
- Faroghî, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1618)*, çev. Gül Çağalı Güven, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995).
- Feridun Ahmed, *Münşeatü’s-Selâtin*, İstanbul 1275.
- Güler, Mustafa, “XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan’da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti’nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/1 (2016), 1-16.
- Gündüz, Tufan, *Kızılbaşlar Osmanlılar Safevîler*, (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015).
- Güneş, Hasan Hüseyin, “Ali el-Kârî’nin Rafizî Safavîlere İlişkin Osmanlı Merkez Ulemasına Reddiyesi”, *İran Çalışmaları Dergisi*, IV/1, (2020), 13-38.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, çev. Yavuz Alogan, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.
- İbn Kemal, *Tevarih-i Al-i Osman IX. Defter*, neşr. Ahmet Uğur, Berlin 1985.
- İpşirli, Mehmet, “Sarıgörez Nüreddin Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/151-152.
- İnalçık, Halil, “Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)”, *Belleten*, XII/46, (1949), 349-402.
- İnalçık, Halil, Donald Quaert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi, I, 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, (İstanbul: Eren Yayıncılık, 200).
- İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521), ed. Coşkun Yılmaz, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) Yayınları İstanbul 2008.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Süleymânnâme*, İstanbul 1248.
- Karamanly, Hüsametdin Memmedov, “XVI-XVIII Yüzyıllar Osmanlı-Safevî Savaşları, *Osmanlı*, ed. Güler Eren, 1, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 502-508.
- Kevserânî, Vecih, *Osmanlı ve Safevîlerde Din-Devlet İlişkisi*, çev. Muhlis Canyürek, (İstanbul: Denge Yayınları, 1992).
- Khodarkovsky, Michael, *Türkistan ve Asya Steplerinde Rus Yayılmacılığı Bir Sömürge İmparatorluğunun Oluşumu (1500 -1800)*, çev. Mehmet Akif Koç, (İstanbul: Selenge Yayınları 2021).
- Kırzioğlu, Fahrettin, “Dede-Korkut Oğuznameleri” Işığında Tarih Araştırmaları-I: Karapapak (Borçalı-Kazak) Uruğunun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 2, (1971), 75-90.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Osmanlılar’ın Kafkas-Elleri’ni Fethi 1451-1590*, (Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1976).
- Kudüs’te Hristiyan Mezhep ve Milletlerin İdaresi, Kiyâme Kilisesi Defterlerinin Karşılaştırmalı*

- Neşri, yay. Numan Yekeler, Yılmaz Karaca, Mehmet Selim Temel, İskender Türe, Vahdettin Atık, (İstanbul: Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları, 2019).
- Kurat, Akdes Nimet, Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri), (Ankara: Ankara Üniversitesi Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1966).
- Küpeli, Özer, “Irak-ı Arap’ta Osmanlı–Safevî Mücadelesi (XVI-XVII. Yüzyıllar)”, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, (2010), 227-244.
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsi Münâsebetleri I (1578-1590)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1962).
- Lapidus, Ira M., İslâm Toplumlari Tarihi Hazret-i Muhammed’den 19. Yüzyıla, I, çev. Yasin Aktay, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).
- Mathee, Rudi, “Saiklerin ve Sebeplerin Işığında 986-998/1578-1590 Tarihli Osmanlı-Safevî Savaşı”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, IV/2, (Aralık 2018), 115-140.
- Mathee, Rudi, “Safevî-Osmanlı Sınır Bölgesi: Safevîlerin Gözü ile Irak-ı Arab”, çev. Eralp Erdoğan, *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi Humanitas*, 2017; 5(10), 444-465.
- Mustafa Selânikî, *Târih-i Selânikî*, I, yay. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999).
- Naimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na’imâ*, 1, haz. Mehmet İpşirli, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007).
- Nesibli, Nesib, “Osmanlı-Safevî Savaşları, Mezhep Meselesi ve Azerbaycan”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, 6, (2002), 893-898.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri (XVI.-XVII. yüzyıllar)”, *Belleten*, LXVI/246 (Ağustos 2002), 503-516.
- Özcan, Abdülkadir, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/400-408.
- Özkan, Murat, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2021).
- Parry, V. J., “Warfare”, *The Cambridge History of Islam*, Volume 2b Islamic Society and Civilization, ed. P. M. Holt-Bernard Lewis, Cambridge 2008.
- Peçevî İbrahim Efendi, *Târih-i Peçevî*, C. I, İstanbul 1283.
- Sağırılı, Abdurrahman, “Cezâyir-i Irâk-ı Arab veya Şattü’l-Arab’ın Fethi-Ulyanoğlu Seferi 1565-1571”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 41, (2005), 43-94.
- Sahillioğlu, Halil, *Topkapı Sarayı Arşivi H.951-952 Tarihli ve E-12321 Numaralı Mühimme Defteri*, (İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) Yayınları, 2002).
- Sarınay, Yusuf, “Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul”, *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (Kış 2019), 1-18.
- Stanfield-Johnson, Rosemary, “Safevî İran’ında Sünnîlerin Mücadelesi: Şah I. Tahmasb Döneminde Sünnî Karşıtı Faaliyetler”, çev. Farbod Mazlumi, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Prof. Dr. Eşref Buharalı Özel Sayısı, (Kasım 2024), 549-556.
- Solak-Zâde, *Tarih*, haz. Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Sümer, Faruk, “Abbas I”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/17-19.
- Şahin, Hanifi, “Şia Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişimlerin Dini Temeli”, *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, V/1 (Bahar 2012), 35-65.
- Şahin, İlhan-Feridun Emecen, *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.

- Tanieva, Güldane, “16-19. Yüzyıllarda Hac Kervanları ve Yolculuklarını Gerçekleştirme Meseleleri Üzerine”, *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi 30 Eylül-04 Ekim 2013 İstanbul, Bildiri Kitabı*, İstanbul 2014, 841-865.
- Tansel, Selahattin, *Yavuz Sultan Selim*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1969.
- Teber, Ömer Faruk, “Haydariye Taifesine Yönelik Eleştiriler: “Risâle Fi Hakkı’t-Tâifeti’l-Haydariyye”, Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 7/1, 2007, 155-170.
- Tekindağ, Şehabettin, “Yeni Kaynak ve Vesikaların Işığında Yavuz Sultan Selim’in İran Seferi: Anadolu’da Şi’î Propogandası-Selim’in Aldığı Tedbirler-Müfti Hamza’nın Fetvâsı ile İbn Kemal’in Risâlesi-Şi’î Katliâmı-İran Seferi-Çaldıran Savaşı-Dönüş-Vesikalar”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, XVII/22, (İstanbul 1967), 49-78.
- Tevkî’î Sarı Abdullah Efendi, *Düstûru’l-İnşâ’*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 3332).
- Turay, Esra Doğan, “16-18. Yüzyılda Osmanlı Doğu Vilayetlerinde Safevî/Acem Haclılarıyla İlgili Değerlendirmeler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21/1 (Mart 2019), 359-378.
- Usta, Aydın, “Sâmânîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/64-68.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988).
- Verhaaren, Christine Isom, *Kâfirle İttifak 16. Yüzyılda Osmanlı-Fransız Anlaşması*, çev. Ayla Ortaç, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015).
- Yaşaroğlu, Abid, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Koğuşlar 888 Numaralı Mühimme Defteri: 1a - 260a. Tahlil ve Transkript*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Yavuz, Hasan, “Haccın Kültürel Etkileri: Afrika Örneği”, *Bitlis İslamiyat Dergisi*, 4/1 (Haziran 2022), 82-98.
- Yavuz, Hulûsi, *Yemen’de Osmanlı İdâresi ve Rumûzî Târîhi (923-1012/1517-1604)*, I, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003).
- Yıldız, Onur, *Safevîler Döneminde İran’da Din-Devlet İlişkilerinin Evrimi*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Yılmaz, Ziya, “Murad IV”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/177-183.
- Yücel, Yaşar, Selami Pulaha, *I. Selim Kanunnameleri (1512-1520)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995).

Extended Abstract

This study examines the political influence and competition that took shape around the journeys, visits, worships and returns of Turkestani pilgrims who wanted to perform the hajj, one of the five pillars of Islam, in the context of the Ottoman-Safavid struggles, and draws attention to the cultural and economic dimensions of the hajj.

It is known that the Safavids were the state with which the Ottoman Empire competed the most in the political, military, economic and religious fields. Since Turkestan pilgrims adopted the same Sunni understanding as the Ottomans and stood close to the Ottoman Empire, unlike the Safavids, who embraced the Shiite understanding of Islam, they became a part of the rivalry between the two states.

Although the distance between Turkestan and the Hijaz region created alternative pilgrimage routes and the use of each route varied according to the political conjuncture, road safety, religious and sectarian conflicts, the route through Istanbul was preferred the most. In addition to road safety, this was associated with the fact that the caliph-sultan, the protector of all Muslims, was residing there, which in time turned into a rhetoric that complemented the pilgrimage.

There is a rich literature on Ottoman-Safavid relations and the pilgrimage of Turkestanis. However, all these studies deal with the political and religious rivalry between the two states and the journeys of Turkestan pilgrims under independent topics. We associate the preference for the much more distant routes of Istanbul and India instead of Iran, which was the shortest hajj route, the closure of the Iran route to Turkestan pilgrims due to sectarian differences and the problems caused to them when it was opened, the bans and restrictions imposed on Iranian pilgrims by the Ottomans, the increase in their violence during periods of military conflict, and the rapprochement of the Turkestan Khanates with the Ottomans, all with this rivalry.

The political and religious rivalry between the Ottoman, Safavid, Russian, Mughal, and Mughal states and the Turkestan khanates undoubtedly determined the routes used by Turkestan pilgrims on their journeys for worship and the nature of the difficulties and conveniences they encountered along the way. The pilgrims who chose the preferred northern route traveled to Istanbul via the Black Sea via Bukhara, Samarkand, Tashkent, Khiva, Caspian Sea, Astrakhan, Feodosia, and Ochakiv. By joining the pilgrimage caravans here, they came under the protection of the Ottoman state. The Ottoman State's interest and sensitivity towards the pilgrims in the region was reflected in the documents of the period, with orders such as providing political and military support to the caravans, providing financial aid to pilgrims stranded on the road, and not charging ship fees to poor pilgrims coming from Bukhara.

The Ottoman caliph-sultans, who assumed the mission of the protector of Islam, became the protector and the greatest power of the Islamic world by combining political and religious authority within themselves. Thus, the security of the pilgrims coming to the holy lands from Muslim countries every year and the organization of the pilgrimage became the responsibility of the Ottoman sultans.

Ensuring that pilgrims to the holy land perform their pilgrimage with the least number of problems was associated with the legitimacy and leadership of the Ottoman Empire in the Muslim world. Problems in the organization of the pilgrimage or the inability to perform the pilgrimage due to a political, administrative, or economic crisis was considered a loss of prestige in the Muslim world. The responsibility to solve the problems of pilgrims and pilgrimage routes was one of the instruments of the Ottoman Empire's global policy, and in this framework, a series of activities such as the Astrakhan expedition, the Don-Volga canal project, ending the Portuguese pressure in Egypt, Yemen and the Indian coast, helping the Aceh ruler in the Indian Ocean, and ensuring control in the Persian Gulf were conducted.

Although some restrictions were imposed on Shiite pilgrims during the periods when the rivalry with the Safavids intensified, the fact that pilgrimage was not banned for them reflects the Ottoman caliph-sultan's characteristic of being the protector not only of Sunnis but also of all Muslims. It is possible to see the same understanding in the fact that Suleiman the Magnificent, visited the Ahl al-Bayt shrines in Najaf and Karbala and had them maintained and repaired. In this way, the Ottoman sultan constructed the image of a caliph who encompassed all Muslims, regardless of Sunni-Shia distinction.

The Ottoman-Safavid political and religious rivalry directly affected Turkestan pilgrims, who were forced to take much longer and more laborious routes instead of taking the shortest route through Iran. In addition to several reasons such as necessity, safety, security and convenience, the preference for the Istanbul route was attributed to the fact that the Ottoman caliph-sultan's residence there and the visit to his capital became an integral part of the pilgrimage over time.

The fact that the Turkestan Khanates belonged to the Sunni school in terms of religious understanding and the Safavids' desire to expand against them ensured the development and continuity of relations between the Ottoman-Turkestan Khanates against the common enemy Safavids. Starting in the 16th century, this rapprochement has continued until today.